

ZÁRÓJELENTÉS
a SAB 81711 számú OTKA projektről
Albertné Balácsi Julianna
2010. 06. 01. – 2011. 05. 31.

Tagadás és kérdés-struktúrák a magyar, a holland és a flamand jelnyelvben
Negation and interrogative constructions in Hungarian, Dutch and Flemish Sign Language

1. Bevezetés. Tervek és megvalósulás

A tanulmány célja a tagadó és kérdő szerkezetek összehasonlítása volt a három jelnyelvben, különösen pedig a magyar jelnyelv (HSL) ilyen szerkezeteinek feltérképezése, ahol alapkutatásra vállalkoztam.

A kutatást Magyarországon az MTA Nyelvtudományi Intézete, Hollandiában az Amszterdami Egyetem (UvA) Nyelvtudományi Intézete fogadta be.

A szakirodalom itthoni tanulmányozása elsősorban az interneten fellelhető külföldi jelnyelvészeti szakirodalmat jelentette, mivel Szabó Mária Helga (2007) és Mongyi Péter – Szabó Mária Helga (2005) könyvein kívül gyakorlatilag nem találtam a magyar jelnyelv leírásához köthető irodalmat.

Ugyanakkor bőséges szakirodalom állt rendelkezésre a tagadás és kérdés általános problémáihoz a hangzó magyar és holland nyelvben.

2010 nyarán feladatsort állítottam össze a tagadás és a kérdések struktúrájának feltérképezéséhez a magyar jelnyelvben.¹

A feladatokat a SINOSZ által szervezett nyári táborban erre önként vállalkozó siketek hajtották végre: három és fél óra felvétel készült, melynek kiértékeléséhez már Hollandiában fogtam hozzá.

Az Amszterdami Egyetemen Anne Baker professzorasszony és Dr. Roland Pfau kísérték figyelemmel a kutatásomat. Hálás vagyok útmutatásukért, ami nélkül ez a tanulmány mai formájában nem jöhetett volna létre. Ők hívták fel a figyelmemet a kiterjedt szakirodalomra, az egyetemen folyó kutatásokra és releváns kurzusokra, melyekre (első sorban a Holland Jelnyelvre (NGT), a Jelnyelvek lexikológiájára, szintaxisára és morfológiájára) rendszeresen be is jártam. Itt ismerkedtem meg azokkal a siket és halló tanárokkal és hallgatókkal, akik később segítségemre voltak a holland jelnyelvi felvétel elkészítésében és lejegyzésében.

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani a konzultációért É. Kiss Katalin akadémikus asszonynak, Olsvay Csabának és Csernyák Hajnalkának, a Nyelvtudományi Intézet munkatársainak, siket adatközlőimnek, Bartha Csillának, V. Németh Évának, Kozma Krisztinának és Bíró Tamásnak, akik hozzásegítettek, hogy esetenként friss szemmel lássam a régi problémákat.

Másként alakult a flamand jelnyelv vizsgálata. Itt csak az online elérhető szótárt és a szakirodalmat sikerült tanulmányoznom anélkül, hogy lehetőségem lett volna valamennyire is elsajátítani a jelnyelvet. A flamand kutatókkal felvett kapcsolat azt eredményezte, hogy ők inkább a legújabb publikált adataikat ajánlották figyelmembe, mint újabb felvételek készítését a viszonylag szűkös idő alatt flamand siketekkel. Így a flamand jelnyelvről (VGT) tett összes megfigyelés publikált anyagon (és videofelvételen) alapul, míg a holland (NGT) és a magyar (HSL) saját elemzésen és a publikált szakirodalmon. Szerencse azonban, hogy a flamand kutatási eredmények valóban nagyon frissek, a legújabbak 2011 áprilisában kerültek fel a Flamand Jelnyelvi Centrum honlapjára (www.vgtc.be).

A magyar felvételek lejegyzése és kiértékelése során a kérdő struktúrák elemzésénél egyértelmű eredmények születtek a tipológiai besorolás, a szórend, a kérdőszavak és a non-manuális markerek tekintetében, a tagadó szerkezetek esetében viszont kiütköztek a kezdő kutatás gyermekbetegségei: a túl bonyolult mondatok, komplex feladatok stb. Így a metodológiai szakirodalom tanulmányozása után februárban új feladatsorok összeállítására került sor, márciusban és májusban pedig új felvételek (holland-magyar) elkészítésére.

Az új felvételek meghozták a választ a tagadó szerkezeteknél nyitva maradt kérdésekre is.

A témában két PowerPoint prezentáció készült: az első Negáció a Magyar Jelnyelvben (HSL) Amszterdamban hangzott el az UvA-n a Sign Language Grammar and Typology kutatócsoport rendezvényén, a másik Belgrádban a Közép-Európai Néderlandisták Szövetségének regionális konferenciáján a magyar, a holland és a flamand jelnyelv kérdő struktúráiról. A témában a közeljövőben cikkek megjelenése is várható magyar, holland és angol nyelven.

2. Metodológia

A kutatáshoz 10 magyar és 3 holland siket adatközlő összesen mintegy 4,5 órányi videofelvételéből vizsgáltam meg a kérdéses szerkezeteket. Az adatközlők valamennyien prelingvális siketek, vagyis siketen születtek, vagy hallásukat hároméves koruk előtt elvesztették (a hallásküszöb mindkét fülön nagyobb, mint 90 dB). Mindannyian úgy nyilatkoztak a kiosztott kérdőíven, hogy elsődleges nyelvüknek a jelnyelvet tekintik, sokuknál más siket is van a családban, otthon is a jelnyelvet használják a kommunikációban. A magyar siketek a dolgok mai állásának megfelelően orális oktatásban részesültek tanulmányaik során: az információkhoz egy számukra idegen nyelven, a magyar hangzó nyelven jutottak hozzá életkoruktól függetlenül (a felvétel idején 23 és 58 év között voltak, 4 férfi és 6 nő). A holland

siketeknél (26 és 53 év között; 1 férfi és 2 nő) a fiatal lány tanulmányainak egy részét jelynyelven folytatta.

A tagadáshoz piktogrammok jelentését kellett eljелеlni, illetve az adatközlők egy-egy saját történetet jeleltek el, ahol valami nem sikerült, de aztán jóra fordult a dolog. Más feladatoknál egymásnak tettek fel olyan kérdéseket, amire nemleges választ vártak, illetve az általam összeírt mondatokat jelelték el.

Tisztában vagyok azzal, hogy az általam leírt magyar illetve holland mondatok számukra idegen nyelven íródtak, és így befolyásolhatták a jelelést, nem tekinthetők teljesen autentikusnak. Ám ezeket egyrészt egybevettem a saját szövegükben előforduló szórenddel, szerkezetekkel, másrészt csak így várhattam, hogy könnyen összevethetőek legyenek a magyar és a holland jelelt mondatok. Ezeket egyébként úgy válogattam, hogy összemérhetőek legyenek a már publikált flamand példákkal is.

A kérdéseknél a jól ismert barkochba játékot játszották a résztvevők (eldöntendő kérdésekkel kellett kitalálni egy adott tárgyat, élőlényt), máskor a partnernél levő képet kellett lerajzolni kérdések alapján (itt bármilyen kérdést fel lehetett tenni, kiegészítendő kérdést is).

A felvételeket a magyar anyag esetében két siket adatközlő készítette, akik maguk is szerepelnek a felvételeken. Így biztosítva volt, hogy halló a forgatást nem zavarta meg (vö.: Baker et al.2005).

A hollandok esetében a felvételt magam készítettem. Itt a kapcsolat meglehetősen oldott tanár-diák illetve diák-diák viszony volt: ők tanítottak engem a holland jelynyelvre, illetve együtt jártunk jelynyelvészeti órákra. A felvétel alatt egymással kommunikáltak.

Bár a jelelést mindkét jelynyelv esetében meglehetősen jól követtem, a pontos értés érdekében jeltolmácsok segítségét vettem igénybe: Magyarországon az egyik siket adatközlő Európai Parlamenti jeltolmács felesége, Hollandiában pedig három egyetemista lány (mindannyian rendelkeztek már jeltolmácsi képesítéssel) volt segítségemre.

Az elemzett eredményeket siket nyelvész kollegával, illetve a Miskolci Egyetem felsőfokú szakirányú továbbképzésén résztvevő siket tanárszakos hallgatókkal teszteltem.

A lejegyzés a szakirodalomban általánosan elterjedt módszert követi: a jelek nagybetűvel jelennek meg, fölöttük egy vagy két sorban a non-manuális információk (pl. fejmozgás, szájkép, mimika, szemöldök, áll helyzete stb.) . A rövidítésekben a *pol-q.* (polar question) az eldöntendő kérdést, a *wh.* a kiegészítendő kérdést jelöli.

3. Egy tipológiai kutatás

Az elmúlt negyven évben (körülbelül ennyi időre tehető a jelnyelvészet fiatal tudományának kialakulása) mind a negáció, mind a kérdő struktúrák vizsgálatában születtek általános tipológiai munkák a hangzó nyelvek tekintetében (pl. Dahl 1979, Payne 1985, Dreyer 1988, Horn 1989) csakúgy, mint egyes nyelvcsaládokat vagy régiókat bemutató vizsgálatok (Zanutti 1997 – latin nyelvek, Hovdhaugen & Mosel 1999 óceániai nyelvek, Bernini & Ramat 1992 európai nyelvek vö. Zeshan 2004a). Bár ezidő alatt számos jelnyelv tekintetében is születtek esettanulmányok a tagadás és a kérdés témakörében (Bergman 1995 – svéd jelnyelv, Berthiaume & Rinfret 2000 – quebeci jelnyelv, Coerts 1992 – holland jelnyelv, Engberg-Pedersen 1990 – dán jelnyelv, McKee 2002 – új-zélandi jelnyelv, Meir 2002 – izraeli jelnyelv, Vogt-Svendsen 1990 és 2000 – norvég jelnyelv stb.) és az alaposabban kutatott nyelveknél (amerikai jelnyelv ASL, brit jelnyelv BSL) átfogó művek, amelyek ezt a kérdéskört is körüljárták (pl. Sutton-Spence & Woll 1999), a nyelvtipológiába bevont nyelvek közül hiányoztak a jelnyelvek.

Az első szélesskálájú tipológiai kutatást a témában 37 jelnyelv² bevonásával Ulrike Zeshan publikálta két cikkben (Zeshan 2004a és 2004b), majd önálló kötetben is (Zeshan 2006). A kutató érdeklődése azután fordult a tipológiai vizsgálat felé, hogy olyan különböző jelnyelveket térképezett fel, mint a német, az indo-pakisztáni, a libanoni vagy a török.

A kötetben végül 5 amerikai, 16 európai, 3 afrikai, 11 ázsiai és 2 ausztráliai jelnyelv vizsgálatából von le következtetéseket a szerző. Szemmel látható, hogy az afrikai

² A kötetben vizsgált jelnyelvek: American Sign Language (ASL), Auslan (Ausztrália), British Sign Language (BSL), Chilean Sign Language, Chinese Sign Language (Kína), Dansk Tegnsprog (Dánia), Deutsche Gebärdensprache (DGS - Németország), Finnish Sign Language (Suomalainen viittomakieli - Finnország), Greek Sign Language - Görögország, Hong Kong Sign Language, Islenskt Taknmal (Icelandic Sign Language - Izland), Indo-Pakistani Sign Language, Irish Sign Language, Israeli Sign Language, Kata Kolok – Bali, Indonézia, Kenyan Sign Language (Kenya), Langue des Signes Française (LSF – Franciaország), Langue des Signes Québécoise (LSQ – Quebec/Kanada), Lengua de Señas Argentina (Argentína), Lengua de Señas Española (Spanyolország), Língua Gestual Portuguesa, Língua Italiana dei Segni (LIS – Olaszország), Língua de Sinais Brasileira (Brazília), Lughat al-Isharat al-Lubnaniya – Libanon), Nederlandse Gebarentaal (Hollandia), New Zealand Sign Language (NZSL – Új-Zéland), Nihon Shuwa (Japanese Sign Language - Japán), Norsk Tegnspråk (Norvégia), Russian Sign Language (Oroszország), South Korean Sign Language (Dél-Korea), Svenska Teckenspråket – Svédország, Taiwanese Sign Language (Ziran Shouyu – Taiwan), Tanzania Sign Language (Lugha ya Alama ya Tanzania – Tanzánia), Thai Sign Language (Thaiföld), Türk İşaret Dili (TID - Törökország), Ugandan Sign Language - Uganda, Vlaamse Gebarentaal – Flandria/Belgium

jelnyelvek mennyire alulreprezentáltak. Ugyanakkor csalóka például az az adat, miszerint Amerikában csak 5 jelnyelv képezte a vizsgálat tárgyát, hiszen Észak-Amerikában néhány jelnyelv hatalmas területeket fed le. Mint a hangzó nyelvek esetében, felmerült itt is a nyelv vagy dialektus dilemmája: külön nyelv-e vajon a Britt Jelnyelv (BSL), az Ausztál Jelnyelv (Auslan) és az Új-Zélandi Jelnyelv (NZSL)?

A 37 jelnyelvnél 12 esetében pusztán már korábban publikált anyagra hagyatkozott a szerző, a többinél a korábban publikált anyag mellett kérdőíves kutatásra (más szerzők bevonásával), illetve saját kutatására.

A kérdőív összeállításánál Zeshan a hangzó nyelvekre korábban kidolgozott kérdéseket vette alapul, melyeket a jelnyelvek speciális tulajdonságaira adaptált. Kétféle típusú kérdőív készült a kutatók igénye szerint: egy a nyelvész-kollegáknak, egy másik pedig a kutatásban résztvevő nem nyelvész (rendszerint siket) munkatársaknak.

Módszereiben a kérdőív nagy mértékben előtérbe helyezte az összevethetőséget, ezért a nyitott kérdések helyett (pl. Hogyan jelölik az önök jelnyelvében a) konkrét lehetőségek közül lehetett választani. A különböző szakkifejezéseket nem csak szakszerű magyarázatok, hanem a legtöbb esetben példák is egyértelművé tették.

Az első nagyszabású tipológiai vizsgálat óta számos más jelnyelvről is megjelentek tanulmányok, melyek a kérdő és a tagadó struktúrákat vizsgálták, többek között Šarac Kuhn & Wilbur (2006) a horvát jelnyelvről (HZJ), Šarac, N., K. Schalber, T. Alibašić & R. B. Wilbur (2007), Schalber (2006) az osztrák jelnyelvről (ÖGS), Hendriks (2007) a jordániai jelnyelvről, Pfau & Quer (2007) a katalán jelnyelvről (LSC) és a német jelnyelvről (DSG). Ehhez a tipológiához kapcsolódik a jelenlegi kutatás is.

4. Kérdésstratégiák a magyar (HSL), a holland (NGT) és a flamand jelnyelvben (VGT)

A vizsgálat körébe, lévén első alapkutatás a maga nemében, a két legjellemzőbb kérdésformát vontam be: az eldöntendő és a kiegészítendő kérdéseket.

Egy esetleges későbbi kutatás érdekes eredményeket hozhat az ú.n. függő, illetve költői kérdések tekintetében, és utána járhat a pragmatikus használatnak, mint például a kérdés formájú udvarias felszólítások pl. Kinyitnád az ablakot?

4.1 Eldöntendő kérdések

Non-manuális markerek

A hangzó nyelvekben a kiegészítendő kérdéseket a kijelentő mondatoktól általában a hangsúly, esetleges kérdő partikulák vagy a szórend megváltozása, illetve ezek kombinációja különbözteti meg. Így van ez a jelnyelvek esetében is, ahol a hangsúly szerepét az ún. **non-manuális markerek** veszik át. Ide tartozik a kéz kivételével a test bármelyik része által véghez vitt mozgás, amelyet grammatikai funkció jelölésére használunk, legyen az arckifejezés, a fej vagy a törzs mozdítása, szemkontaktus, vagy ezek kombinációja.

A non-manuális markerek fontos jellemzője a hatókörük (scope): azok a manuális jelek, amelyek a non-manuális markerekkel egy időben jelennek meg, azok hatókörébe esnek. Egy non-manuális marker legkisebb hatóköre egyetlen jel, de kiterjedhet akár az egész mondatra is. A non-manuális markerek hatóköre támpontot nyújt a különböző jelnyelvek összehasonlításához.

A legtöbb jelnyelvben elkülönülnek az eldöntendő- és a kiegészítendő kérdések non-manuális markerei, de előfordul az is, hogy eldöntendő kérdéshez kiegészítendő jegyek társulnak és fordítva (vö. Zeshan 2006:40). Az eldöntendő kérdések esetében valamennyi eddig vizsgált jelnyelv esetében kötelező bizonyos non-manuális markerek használata, és ezek igen gyakran a felvont szemöldök, szélesre nyitott szemek, szemkontaktus a beszédpartnerrel, előre irányuló fej és törzs pozíció. Ezek mellett a manuális kérdő partikula megléte az eldöntendő kérdések esetében opcionális.

Az arc felső része (szemöldökök, szemek, orr) általában a szintaktikai funkciók jelölésére szolgál, míg az alsó része (száj, nyelv, áll) fonológiai, lexikai és morfológiai funkciókat jelöl. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy a magyar jelnyelvben (HSL) az áll pozíciójának döntő szerepe van a kérdés jelölésében, csakúgy, mint az osztrák és a horvát jelnyelvben vö. Schalber (2006), Šarac Kuhn & Wilbur (2006), Šarac, N., K. Schalber, T. Alibašić & R. B. Wilbur (2007).

A non-manuális marker hatóköre rendszerint az egész eldöntendő kérdés, vagy a kiemelt topik kivételével az egész mondat, sőt a kapcsolat fenntartása céljából a felvont

szemöldök (tapasztalatom szerint különösen nők esetében) egészen a válasz elhangzásáig fennmaradhat.

Jellemző az eldöntendő kérdésre, hogy a személyes névmás (INDEX, térbeli kijelölő) az ige mögé (a mondat végére) tolódik.

- (1) $\frac{\text{top}}{\text{TEJ}} \quad \frac{\text{SZERET}}{\text{INDEX}_2} \quad \text{pol-q}$
 ‘Szeretted a tejet?’

Hasonlóan alakul az INDEX helyzete a flamand jelnyelvben is:

Kijelentő mondat:

- (2) INDEX₃ WONEN ANTWERPEN
 INDEX₃ lakik Antwerpen
 ‘Antwerpenben lakik?’

Eldöntendő kérdés:

- (3) $\frac{\text{ANTWERPEN}}{\text{Antwerpen}} \quad \frac{\text{WONEN}}{\text{lakik}} \quad \frac{\text{INDEX}_3}{\text{INDEX}_3} \quad \text{pol-q}$
 ‘Antwerpenben lakik?’

A non-manuális markerek közül megjelenik a felvont szemöldök és a tágra nyitott szemek, ugyanakkor nem jellemző a VGT-ra a leszegett áll, ami a HSL eldöntendő kérdés fontos jellegzetessége.

A holland példán (NGT) megfigyelhetjük a mindhárom jelnyelvre jellemző lehetőséget: az index megkettőzve a mondat elején és végén is megjelenhet:

- (4) $\frac{\text{INDEX}_2 \text{ HOUDEN- VAN MELK}}{\text{INDEX}_2 \text{ SZERET}} \quad \frac{\text{TEJ}}{\text{INDEX}_2} \quad \text{pol-q}$
 ‘Szeretted a tejet?’

Ugyanakkor az NGT-nél sem találjuk a tipikusan közép-európainak tűnő leszegett állat: a kérdést a fej előre tolása, a felhúzott szemöldök és a tágra nyitott szemek jelzik.

Kérdő partikulák

Kötelező kérdő partikulát a három jelnyelv egyikében sem találtam. Opcionálisan viszont mindháromban felfigyeltem ilyen jelenségre. A HSL-ben a mondat végén egyes jelelőknél gyakran, másoknál időnként, lezárásként megjelent a szakirodalomban “palm-up”-ként ismert jel: a két tenyér felfelé fordítva néhányszor oldal irányban oda-vissza mozgást végez. Ehhez társulhat a vállak felhúzása is (vö. TID, ASL, FinSL in: Zeshan 2006). A jel tipikusan a MIÉRT kérdéshez társul, de gyakran előfordult egyes jelelőknél az eldöntendő kérdések lezárásaként is, a bizonytalanságot, csodálkozást jelezve. A jellel esetenként találkozhatunk hallók kommunikációjában és negatív mondatokban is.

Hasonló jelről beszámol a flamand szakirodalom is (Vermeerbergen & Van Herreweghe 2011a): néhány esetben az eldöntendő kérdés egykezes “palm-up” jellel végződik. A lapos kéz először tenyérrel felfelé fordul, majd a partner felé, és úgy marad, amíg az megkezdi a feleletet.

Az NGT-ban elsősorban a kiegészítendő kérdéseknél gyakori az úgynevezett Általános Kérdőszó (Algemene Vraaggebaar = AV), de a felvétel során találkoztam vele eldöntendő kérdéseknél is. A NGT AV a HSL “palm-up”-nál függőlegesebb kézforma.

PALM-UP HSL

PALM-UP NGT

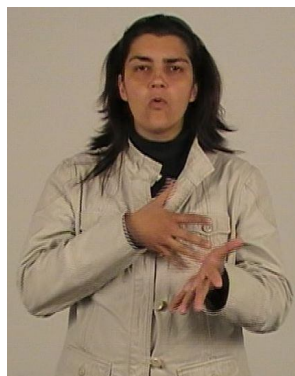
Mindhárom jelnyelv felvételében találtam továbbá a kérdés érzékeltetésére a mondat végén a **levegőbe rajzolt kérdőjelet**, amely jelenség mostanában a többi jelnyelvben is divatos, sőt hasonlóak (levegőbe rajzolt idézőjelek) a hangzó nyelvekben is gyakran előfordulnak.

Az arckifejezés rendszerint magán hordozza a különböző érzéseket, preszuppozíciókat, így a prototipikus eldöntendő kérdés markerek (felvont szemöldök, tágra nyílt szem) nem mindig jelennek meg, helyt adva a kiegészítendő kérdésekre inkább jellemző jegyeknek (szemöldök és/vagy orr ráncolása, szájszél legörbedése stb.).

A hangzó magyar nyelvben nem ritka nem-mel kezdődő eldöntendő kérdést (pl. *Nem láttad a tollamat?*) nem találtam az adatközlők saját megnyilatkozásaiban, és nyelvészetben jártas siketek közlése szerint ez a HSL-ben nem is használatos.

4.2 Kiegészítendő kérdések

A non-manuális markerek csakúgy, mint az eldöntendő kérdések esetében, a kiegészítendőekben is alapvető fontosságúak mindhárom jelnyelvben annak ellenére, hogy a beszédpartner számára a manuális kérdőszó is jelzi: itt kérdésről van szó. A jellemző non-manuális markerek a HSL esetében a felemelt áll (hátra szegett fej), a leeresztett, felvont, vagy összehúzott szemöldök, az érzelmet kifejező arc. Használatuk elengedhetetlen a kérdés során. Egyes (elliptikus) kérdések esetében kizárólag a non-manuális markerek fejezik ki a kérdést, hiányzik a kérdőszó (jel):

(5) $\frac{\text{wh}}{\text{ÚJSÁG}}$
'Mi újság?'

(6) $\frac{\text{wh}}{\text{ÓRA}}$
'Hány óra van?'

Az elliptikus kérdéseknél különös szerepet kaphat az ajakmozgás (artikuláció), melynek során a jelelést hangtalanul kíséri a hangzó nyelv egy-egy kifejezése.

Az eldöntendő kérdésekhez hasonlóan a kiegészítendő kérdések hatóköre is az egész mondat, illetve topik esetén a topik kivételével az egész mondat.

(7) $\frac{\text{wh}}{\text{FILM CÍM MI}^{\wedge}\text{AZ}}$
'Mi a film címe?'

Kérdőszók

Az alap kérdőszók megtalálhatók a HSL-ben, elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a *ki* nem más, mint a *k*- betű jele, a *mi* –t pedig gyakran non-manuális markerek pótolják ld. (5), vagy

lefelé görbednek. Itt is jellemző az Általános Kérdő jel (Algemeen Vraaggebaar = AV) használata.

A kérdőszók tipikusan a mondat végén állnak, esetleg megkettőzve elején is, végén is. Megtalálhatóak az elliptikus mondatok is a kérdőszó elhagyásával a non-manuális jegyekre és a szövegkörnyezetre hagyatkozva (13).

<p>(13) $\frac{\text{wh}}{\text{GOED}}$
jó
'hoe- gaat -het'
'Hogy vagy?'</p>	<p>(14) $\frac{\text{wh}}{\text{WEDSTRIJD BEGINNEN WANNEER}}$
verseny kezdődik mikor
'Mikor kezdődik a verseny?'</p>
<p>(15) $\frac{\text{top}}{\text{JONGEN INDEX}_3 \text{ WAAR STUDEERT}}$
fiú INDEX₃ hol tanul
'Hol tanul a fiú?'</p>	<p>(16) $\frac{\text{wh}}{\text{WIE HOUDEN-VAN MELK WIE}}$
ki szeret tej ki
'Ki szereti a tejet?'</p>

A flamand kiegészítendő kérdéseknél is a non-manuális markerek az elhagyhatatlan tényezők. A szemöldököket összehúzzák, és a fej pozíciója is megváltozik: vagy félrebillentik egyik irányba, vagy (ellentétben a HSL és NGT példákkal) leeresztik az állkapcsot. A non-manuális jelölés itt is végig vonul az egész kérdésen (az esetleges topik kivételével). Ellentétben az eldöntendő kérdésekkel, ahol a non-manuális jegyek a válasz végéig is kitarthatnak, itt megszűnnek az utolsó jelelt jel

végével. A kérdőszók a HSL-hez hasonlóan a mondat elején, közvetlenül a topik után, a mondat végén, vagy megkettőzve a mondat elején és végén találhatóak.

<p>(17) $\frac{\text{wh}}{\text{WIE LESGEVEN OUDERS}}$
ki tanít szülők
'Ki tanítja a szülőket?'</p>	<p>(18) $\frac{\text{wh}}{\text{HOND BLAFFEN WAAROM}}$
kutya ugat miért
'Miért ugat az a kutya?'</p>
<p>(19) $\frac{\text{top}}{\text{AUTO WAAR KOPEN WAAR}}$
autó hol vesz hol
'Hol vettek az autót?'</p>	<p>(20) $\frac{\text{wh}}{\text{HOE AFSCHAFFEN FILE HOE}}$
hogya megszüntet dugó hogy
'Hogy tudnánk megszüntetni a közlekedési dugókat?'</p>

Amennyiben a mondat elején és végén is található kérdőszó, előfordul, hogy a másodikat a WAT 'mi' kérdőszó, mint általános kérdőszó helyettesíti.

- (21) $\frac{\text{wh}}{\text{WANNEER INDEX}_2 \text{ GAAN WAT}}$
mikor INDEX₂ megy mi
'Mikor mész?'

A WAT jel az ilyen mondatokban elvesztette eredeti lexikális jelentését, szerepe csupán annyi, hogy jelezze, kérdő mondattal van dolgunk.

A flamand források (Van Herreweghe & Vermeerbergen 2006, Vermeerbergen & Van Herreweghe 2011a) említést tesznek továbbá kérdőszó nélküli kiegészítendő kérdésekről:

<p>(22) $\frac{\text{wh}}{\text{DRINKEN INDEX}_2}$
 iszik INDEX₂
 ‘Mit iszol?’</p> | <p>(23) $\frac{\text{wh}}{\text{ZEGGEN INDEX}_2}$
 mond INDEX₂
 ‘Mit mondasz?’</p> |
|--|--|

Fontos jellemzője a flamand jelnyelvnek, hogy akár a hangzó belgiumi holland nyelvnek, a relatíve kis területen a VGT-nak is rendkívül sok helyi változata van. A WAAROM ‘miért’ jelnek például 5, a HOE ‘hogyan’ jelnek 6 variánsa van a különböző provinciákban.

4.3 Összefoglaló megállapítások a három jelnyelv kérdésstratégiáiról

Összességében megállapíthatjuk, hogy a három jelnyelv kérdő stratégiájában több a hasonlóság, mint a különbség.

Mindháromban elengedhetetlen a non-manuális markerek használata, ezek közül is mindháromban fontos a szemöldökök és a fej pozíciója, valamint a mimika és olykor (manuális jel híján) a szájmozgás/artikuláció is.

Hasonlít a kérdőszavak és a névmások elhelyezkedése a mondaton belül (ez alapvetően hasonló szórendet enged sejtetni, ami ez esetben az SOV szórend lehet), és nincs jelentős különbség a non-manuális markerek hatókörében sem.

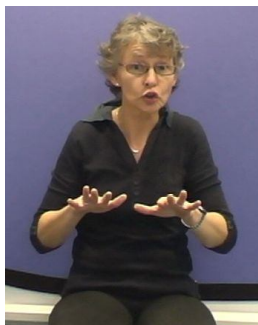
Ugyanakkor a kérdésstratégia szinte valamennyi szegmensében találtam csak arra a jelnyelvre jellemző, egyedi jelenségeket is (pl. az áll pozíciójának a szerepe a HSL-ben, a WAT mint általános kérdő partikula a VGT-ban, vagy az AV általános kérdő-jel az NGT-ban). Minden bizonnyal a non-manuális markerek behatárolt volta magyarázza, hogy a három jelnyelv a kérdések tekintetében nem csak egymással, hanem a többi jelnyelvvél és nagyobb vonalakban a hangzó nyelvekkel is rokonságot tart.

Eldöntendő kérdés

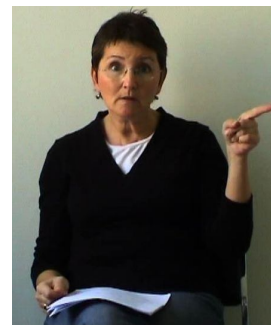
HSL

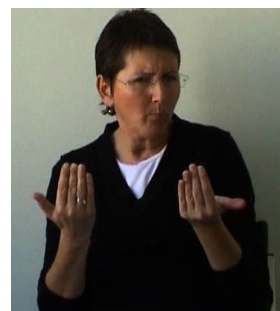
NGT

VGT

Kiegészítendő kérdés

5. Tagadás a magyar (HSL), a holland (NGT) és a flamand (VGT) jelnyelvben

A tagadás tipológiai osztályozása során a szakirodalom két nagy csoportra osztja a jelnyelveket (vö. Zeshan 2006:42-46) aszerint, hogy a manuális (kézzel jelelt) vagy a non-manuális jegyek használata elengedhetetlen a negáció kifejezésére.

<i>A non-manuális markerek által uralt tagadó rendszerek jellemzői</i>	<i>A manuális jelek által uralt tagadó rendszerek jellemzői</i>
kötelező a non-manuális tagadás	nem kötelező a non-manuális tagadás
A mellékmondatot csak non-manuálisan lehet tagadni, a manuális negátor opcionális	A mellékmondatot nem lehet csak non-manuálisan tagadni, a manuális negátor kötelező
A non-manuális markerek kiválasztása nem a manuális jelektől függ	A non-manuális markerek kiválasztása a manuális jelektől függ (amennyiben több non-manuális marker áll rendelkezésre)
A non-manuális markerek hatóköre szabadon kiterjedhet a mellékmondatra	A non-manuális markerek hatóköre csak a manuális jelre terjed ki, vagy szorosan kötődik ahhoz
Például: Deutsche Gebärdensprache (Németország), Svenska Teckenspråket (Svédország), American Sign Language	Például: Kata Kolok (Bali), Türk İşaret Dili (Törökország), Nihon Shuwa (Japán)

Forrás: Zeshan 2006:43

A rendszer természetesen nem ilyen merev a valóságban, mint amennyire a táblázat sugallná: nem ritkák a vegyes dominanciájú tagadó-rendszerek, ahol sem a manuális, sem a non-manuális tagadás nem tekinthető elsődlegesnek.

A 2006-os kutatásban részt vett jelnyelvekben (és hasonlóan működik a mi három jelnyelvünk is) a non-manuális markerek a fej mozgatásával valósulnak meg: oldalirányú fejcsóválással, amihez társulhatnak érzelmeket tükröző arckifejezések, például összevont szemöldök, ráncolt orr, lefelé görbülő szájjug, melyek akár az egész mondatot végigkísérhetik.

A tipológiai vizsgálatba 2006-ban bevont 37 jelnyelv közül 26 esetében (köztük a NGT és a VGT) lehetséges a mondat tagadása pusztán tagadó fejcsóválással. Az egyes nyelvek esetében azonban érdekes megkötöttségekkel is számolni kell. Bergman (1995:87) beszámol a svéd jelnyelvvvel kapcsolatban arról a jelenségről, hogy egyes módbeli segédigék megkövetelik a manuális tagadójelet:

(24a) $\frac{\text{top}}{\text{F-R-E-D CAN NOT SWIM}}$ $\frac{\text{neg}}{\text{'Fred nem tud úszni.'}}$

(24b) $\frac{* \text{top}}{\text{F-R-E-D CAN SWIM}}$ $\frac{\text{neg}}{* \text{'Fred nem tud úszni.'}}$

Ugyanígy a non-manuális markerek hatóköre is jellemző lehet egy egész csoportra, ahogy egyes jelnyelvekre is. A tagadó non-manuálisok hatóköre kiterjedhet az egész mondatra (a topik kivételével), de szorítkozhat a tagadott mondatrészre vagy a tagadósóra is. Általában ugyanazon a nyelven belül is előfordulhatnak különböző kiterjedésű hatókör-változatok, az egyes jelnyelvek pedig különböző megkötésekkel élhetnek. A német jelnyelv (DGS) például nem engedi meg azt, hogy a fejcsóválás csak a tagadósóra terjedjen ki (vö. Pfau & Glück 2000:11):

(25a) $\frac{\text{neg}}{\text{MOTHER FLOWER BUY}}$
'Anya nem vesz virágot'

(25b) $\frac{\text{neg}}{\text{MOTHER FLOWER BUY NOT}}$
'Anya nem vesz virágot'

*(25c) * $\frac{\text{neg}}{\text{MOTHER FLOWER BUY NOT}}$
* 'Anya nem vesz virágot'

5.1 Tagadás a magyar jelnyelvben (HSL)

Negatív markerek

A HSL tagadásra jellemző a fejcsóválás és a manuális markerek szimultán használata, ami a korpusz 80%-ában így, együtt fordult elő. Bebizonyosodott ugyanakkor, hogy a non-manuális marker az, ami kötelező a mondatban, a manuális komponens opcionális.

A tagadó mondatokat rendszerint érzelmeket hordozó arckifejezések kísérik, ezek azonban nem különböznek lényegesen a kijelentő mondatok, illetve a kiegészítendő kérdések arckifejezésétől (különösen, amikor negatív érzéseket fejeznek ki pl. szemöldökök/szem összehúzása, orr ráncolása, ajak-szeglet leeresztése). Egymagukban az arckifejezések nem töltenek be grammatikai funkciót, de alkalmasak az elliptikus mondatok háttérének megvilágítására, illetve pragmatikus és stilisztikai célok megvalósítására.

A manuális jelek használata a tagadásnál opcionális, a non-manuális marker (fejcsóválás) magában is tagadóvá teszi a mondatot.

(26) _____ neg
TEJ SZERET INDEX₂
'Nem szereted a tejet.'

(27) _____ neg
KORÁBBAN MIÉRT JÖN MIÉRT
'Miért nem jöttél korábban?'

(28) _____ neg
LÁNY AD KÖNYV FIÚ
'A lány nem adja oda a könyvet a fiúnak'

(29) _____ neg
ANYA POSS₁ IDEGES
'Anyám nem ideges'

A fejrész hatásköre a teljes mondat, kivéve a topik, máskor csak a tagadószó, vagy az ige és a tagadószó, illetve a tagadott konstituens.

A korpuszban meghatározó többségben vannak azok a mondatok, ahol a manuális tagadó jel és a non-manuális fejcsóválás együtt fejezik ki a tagadást:

(30) _____ neg
TANÁR OSZTÁLY FELEDAT MAGYARÁZ NEM[^] VOLT
'A tanár nem magyarázta el a feladatot az osztálynak.'

(31) _____ neg
FIÚ NEM EGYETEM TANUL NEM
'A fiú nem az egyetemen tanul.'

(32) _____ neg
VERSENY MOST KEZDŐDIK NEM
'A verseny nem most kezdődik'

(33) _____ neg
ORVOS ÚJSÁG BOLTBAN VESZ NEM
'Az orvos nem a boltban veszi az újságot'

Az, hogy mikor fejezi ki a non-manuális marker magában a tagadást, és mikor társul hozzá a manuális jel, olykor világosan látszik a mondatokon pl. a *jön*, *lát*, *szeret* igeik, illetve az *ideges*, *beteg* névszói állítmány esetében nincs manuális jel (de jelen volt a NEM artikulációja), máskor viszont a manuális jeleket tartalmazó és nem tartalmazó mondatok egymás alternatívájának tűnnek, melyek közül a jelelők szabadon válogatnak.

Ugyanaz a tartalom más szórenddel, a fejcsoválás más hatókörével, intenzitásával jelenhet meg, az arckifejezésről, a testtartásról és az esetleges artikulációról nem is beszélve: igazán egyedivé téve ily módon a kommunikációt.

(32) _____^{neg}
 VERSENY MOST KEZDŐDIK NEM
 ‘A verseny nem most kezdődik’

(34) _____^{neg}
 NEM MOST KEZDŐDIK VERSENY
 ‘A verseny nem most kezdődik.’

(35) _____^{neg}
 NEM MOST KEZDŐDIK VERSENY NEM
 ‘A verseny nem most kezdődik’

(36) _____^{neg}
 VERSENY MOST KEZDŐDIK
 ‘A verseny nem most kezdődik’

Két típusú kijelentés esetében megtörtént, hogy hiányzott belőle a non-manuális negátor.

Az első esetben a SOHA tagadó határozószó után a jelek egyharmadánál (mind férfiak!) nem következett be a fejrázás:

(37) INDEX₁ 7-KOR FELKEL SOHA
 ‘Sosem kelek fel 7-kor’

(38) 7-KOR INDEX₁ FELKEL SOHA
 ‘Sosem kelek fel 7-kor’

(39) MINDEN NAP FELKEL 7-KOR SOHA
 ‘Sosem kelek fel 7-kor’

A nyomatékos SOHA jel kimeríteni látszik a fejrázás energiáját is. A közlés inkább állítás, mint tagadás: mindig igaz, hogy nem kelek fel 7-kor.

A másik esetben a tiltásnál maradt el a fejrázás, de mindig csak abban az esetben, ha a tagadószó nem előzte meg az igét:

(40) EBÉD MA FŐZ NE
 ‘Ne főzz ma ebédet!’

(41) _____^{neg}
 NE FŐZ MA EBÉD
 ‘Ne főzz ma ebédet!’

(42) NE FŐZ MA EBÉD NE
 ‘Ne főzz ma ebédet!’

Mivel a tiltásnál csak három jelelő esetében maradt el a fejrázás, és másutt nem figyeltem fel arra, hogy a szórend befolyásolná a non-manuális jelzetséget, ezért a jelenséget inkább érdekességként ajánlom egy későbbi kutatáshoz: erősítse vagy cáfolja meg.

A tagadás és tiltás manuális jelei

nem

nem/ne

egyáltalán nem

Az első két NEM jel bárhol felbukkanhat a mondatban (mondat elején, mondat végén, topik után, tagadott mondatrészek előtt vagy után), és mintha a fejszóválás kézzel kivitelezett párja lenne. Az utolsóval csak mondatok lezárásánál találkoztam.

Negatív létige

Ahogy a hangzó magyar nyelvben, a HSL-ben is létezik a létigének negatív szuppletív változata: NINCS, sőt a hangzó magyartól eltérően ennek egy jelből álló múlt idejű alakja is van: NEM[^]VOLT. Gyakran állnak a mondat végén, így az egész mondatot tagadva. A negatív létige alkalmas a birtoklás hiányának kifejezésére is (akár a beszélt magyarban).

nincs

nem volt

soha

- (43) _____ neg
 NINCS HÚSZEZRES NINCS
 ‘Nincs nálam húszezres.’
- (44) _____ top _____ neg
 MARI INDEX_{3a} ROBI INDEX_{3b} BULI TÁNC NEM^ VOLT
 ‘A buliban Mari nem táncolt Robival’

Szuppletív tagadás

A rendhagyó tagadás körébe tartoznak a pozitív párjukhoz egyáltalán nem hasonló jelek, mint azt már a NINCS – NEM^VOLT esetében is láttuk.

Érdekes ebből a szempontból a NEM^TUD negatív módbeli segédige, ahol a pozitív jelbe valószínűleg egy negatív morféma inkorporálódott.

- (45) _____ neg
 NEM^ TUDOM KI ETTE MEG MÁLNA
 ‘Nem tudom ki ette meg a málnát.’

Negatív deriváció

Mint a hangzó magyar nyelvben is, a HSL-ben is megtaláljuk a -tlan/-tlen fosztóképzőt.

Igékhez és főnevekhez kapcsolódva mellékneveket képez pl. *hallatlan, bizalmatlan*.

A folyamat produktív.

Mondatrészek tagadása

A HSL-ben lehetséges az egyes mondatrészek tagadása, de jellemzőbb az ige, vagy az egész mondat tagadása (nem, nem volt, non-manuális eszközök).

Negatív névmások, számnevek, határozószók

- negatív névmások SENKI , SEMMI – utána negatív mondat, NEM MINDENKI – utána pozitív mondat
- negatív határozószók SOHA, NEM MINDIG
- negatív számnevek SEHÁNY

Kettős tagadás, negatív konkord

Mint a hangzó magyar nyelvben, a HSL-ben is természetes a több negatív partikula a mondatban, és a mondat értelme negatív.

- (46) _____ neg
 SENKI NEM SZERET SPENÓT NEM
 ‘Senki sem szereti a spenótot’

- (47) _____^{neg}
 SPENÓT NEM SZERET SENKI
 ‘Senki nem szereti a spenótot.’

5.2 Tagadás a flamand jelnyelvben (VGT)

A VGT-re is jellemző a non-manuális tagadás elsődlegessége: a manuális tagadás opcionális.

- (48) _____^{neg}
 NU WEDSTRIJD BEGINNEN
 most verseny kezdődik
 ‘A verseny nem most kezdődik’

- (49) _____^{neg}
 NU WEDSTRIJD NIET BEGINNEN
 most verseny nem kezdődik’
 ‘A verseny nem most kezdődik’

A közönséges (kontraszt nélküli) mondatoknál a fejcsóválás addig tart, mint maga a mondat. Amennyiben topik van a mondatban, azután kezdődik a negáció.

Negatív testtartás

Mondatrészek tagadásánál kötelező a manuális jelek mellett a negatív tartás felvétele, amelynél a fej kissé elfordul az egyik irányba (esetleg egy kicsit ferdén meg is van billentve), és így marad a tagadó jel alatt. Az arckifejezések megerősítik a fejcsóválás illetve a negatív tartás hatását.

Tagadó jelek

Akár a kérdőszók esetében, a tagadószóknál is jelentős a területi variáció.

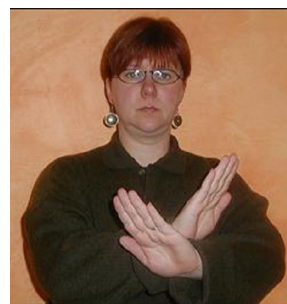
A NIET (nem) tagadószó általában közvetlenül az ige előtt, vagy után áll.

nem

nem

egyáltalán nem

semmi

soha

nincs

(50) MIJN MOEDER ZENUWACHTIG NOOIT ^{neg}
 enyém anya ideges soha
 ‘Anyám sohasem ideges’

(51) HEEFT GEEN BOEK NIETS ^{neg}
 van egy se könyv semmi
 ‘Nincs tényleg egy könyvem se’

Negatív módbeli segédigék

A NEM ^TUD segédigénél csuklófordítással történik a tagadás.

Pozitív párjától jelentősen különbözik a nem-szabad, nem-akar, nem-ismer segédige is.

5.3 Tagadás a holland jelnyelvben (NGT)

Az NGT abban különbözik leginkább a HSL-től és a VGT-től, hogy az egyszerű tagadó mondatoknál (szinte) teljesen elveti a manuális jelek használatát.

(52) INDEX₃ MOEDER ZENUWACHTIG ^{neg}
 ott anya ideges
 ‘Anyám nem ideges’

(53) WEDSTRIJD NU BEGINNEN ^{neg}
 verseny most kezdődik
 ‘A verseny nem most kezdődik’

Negatív módbeli segédigék

A nem-tud, nem-akar, nem-kell segédigék az NGT-ben is magukba olvasztják a tagadást.

A „palm up” kézforma gyakran megjelenik a tagadó mondatok lezárásaként is, valószínűleg a bizonytalanságot, vagy az „ez már csak így van” véleményt kifejezve.

Tagadószók

A NEM, NINCS, NEM-TUD tagadószavak (ha egyáltalán előfordultak) a korpuszban leggyakrabban a mondat végén jelentek meg.

Coerts 1992:142 alapján az gondolhatjuk, hogy Hollandiában nincs számottevő eltérés a tagadás tekintetében a különböző dialektusokban.

5.4 Összefoglalás: Tagadás a magyar, a holland és a flamand jelnyelvekben

A három jelnyelv a tapasztalatok alapján a jelnyelvek egyazon típusába tartozik a tagadás tekintetében: a non-manuális markerek uralta tipológiai csoportba.

Mindazonáltal fokozatokat láthattunk a manuális jegyek és a non-manuális markerek szimultán használatában. Miközben a HSL mondatok nagy részében az opcionális manuális jelek a valóságban is megjelennek, és felmerült olyan mondatstruktúrák léte is, ahol a csak manuális jelek használata megengedhető lehet, addig a VGT-ben ez jóval ritkább, az NGT-ben pedig nem elfogadott.

A területi variációkat mind a VGT-ben, mind az NGT-ben vizsgálták már: Flandriában jóval nagyobb szórást tapasztalva. A HSL tekintetében ilyen vizsgálat még nem készült, ez egy következő kutatás egyik iránya lehet.

6. Tagadás és kérdés-struktúrák a magyar, a holland és a flamand jelnyelvben, konklúzió, a kutatás további lehetőségei

A kutatás azt az eredményt hozta, hogy a három jelnyelv tipológiailag alapvetően egy csoportba tartozik: mindháromban elsődleges szerepet játszanak a mondatstruktúrák kialakításában a non-manuális markerek.

Az igazi hozadék a tanulmánynak a magyar jelnyelv beemelése a tipológiai vizsgálatokba, és a nemzetközi jelnyelvészeti tapasztalatok alkalmazása a HSL szintaktikai struktúrájának megismerésére.

Mint láttuk, a magyar jelnyelvben (HSL) az áll pozíciójának döntő szerepe van a kérdés jelölésében, amit akár közép-európai sajátosságként is diagnosztizálhatunk: így van ez az osztrák és a horvát jelnyelvben is.

A HSL-ben a kérdő és tagadósók kedvelik a mondatvégi elhelyezkedést, illetve a megkettőzött pozíciót a mondat elején és végén (hasonlóan az NGT-hez és a VGT-hez), illetve megfigyelhettük a topikalizáció szerepét a szórend alakulásában.

Láthattuk a HSL gazdag eszköztárszerét a tagadás kifejezésére: negatív létigék, névmások, számnevek, segédigék, deriváció és helyettesítés (szuppleció).

A HSL a feltételezettnél jobban megőrizte sajátos szórendjét, a hangzó magyar nyelv az orális oktatás ellenére sem befolyásolta a magyar jelnyelvet annyira, mint amennyire számítottam.

A vizsgálat közben több megválaszolható kérdés is felmerült, melyek megválaszolásával egy következő kutatásban az itt leírt jelenségek okára is egyre több fény derülhet: ilyen a szórend további mélyreható vizsgálata (csak feltételezés szintjén láttunk SOV vonásokat, a megbízhatóságot növelné egy nagyobb mintavétel), az igefajták feltérképezése, hiszen ez alapvető befolyással van a mondat szintaktikai és szemantikai struktúrájára, és egy részletes HSL szintaxis nem hagyhatja figyelmen kívül a jelnyelvekben olyan fontos osztályozók, proformok és prominalizáció kérdését sem.

A kutatás nemzetközi szinten a korábbi kutatásokat a magyar jelnyelv (HSL) megfigyeléseivel egészíti ki, hazai felhasználhatósága pedig az elméleti nyelvészet mellett a közép- és felsőfokú siketoktatásban valamint a tanár- és jeltolmács képzésben várható.

Szakirodalom

Baker, A., B. van den Bogaerde & B. Woll (2005), Methods and procedures in sign language acquisition studies. *Sign Language & Linguistics* 8 (1/2), 7-58.

Baker, Anne, Beppie van den Bogaerde, Roland Pfau & Trude Schermer (eds.)(2008), *Gebarentaalwetenschap - Een inleiding*. Deventer: Van Tricht.

Berthiaume, Rachel & Julie Rinfret (2000). La negation en langue des signes quebecoise (LSQ). Manuscript, Universite du Quebec a Montreal.

Coerts, Jane (1990). The analysis of interrogatives and negations in SLN. In: Prillwitz, Siegmund / Vollhaber, Tomas (eds), *Current trends in European Sign Language Research*. Proceedings of the 3rd European Congress on Sign Language Research, Hamburg July 26-29, 1989. (International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf; 9), Hamburg : Signum: 265-278.

Coerts, Jane (1992). Non-manual grammatical markers: An analysis of interrogatives, negations and topicalisations in Sign Language of the Netherlands. Amsterdam: University *Comparative studies on sign language structure*. Berlin: Mouton de Gruyter of Amsterdam dissertation.

Dahl, Östen (1979). Typology of sentence negation. *Linguistics* 17: 79-106.

Dreyer, Matthew (1988). Universals of negative position. In Michael Hammond, Edit Moravcsik & Jessica Wirth (eds.), *Studies in Syntactic Typology*, 93 – 124. Amsterdam: Benjamins

Engberg-Pedersen, Elisabeth (1990). Pragmatics of nonmanual behaviour in Danish Sign Language. In William H. Edmondson & Fred Karlsson (eds.), *SLR '87: Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research*. Lappeenranta, Finland, July 15-19, 1987, 121–128. Hamburg: Signum.

Hendriks, Bernadet (2007). Negation in Jordanian Sign Language. A cross-linguistic perspective. In: Perniss, Pamela, Roland Pfau, and Markus Steinbach (eds.). *Visible variation: Cross-linguistic studies on sign language structure*. Berlin: Mouton de Gruyter, 104-128.

Horn, Laurence R. (1989) *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press

Hovdhaugen, Even and Ulrike Mosel (eds.)(1999). *Negation in Oceanic languages*. München: LINCOM.

Kahrel, Peter and Rene van den Berg (eds.) (1994). *Typological studies in negation*. Amsterdam: Benjamins.

McKee, Rachel (2002). Aspects of interrogatives and negation in New Zealand Sign Language. Manuscript, Victoria University of Wellington.

Meir, Irit (2002). Question and negation in Israeli Sign Language. Manuscript, University of Haifa.

Mongyi, Péter & Helga Mária Szabó (2005). *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány

Payne, John R. (1985). Negation. In: Shopen, Timothy (ed.). *Language typology and syntactic description. Vol.1: Clause structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 197-242.

Perniss, Pamela, Roland Pfau & Markus Steinbach (eds.)(2007), *Visible variation: Comparative studies on sign language structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Pfau, Roland & Susanne Glück (2000), The pseudo-simultaneous nature of complex verb forms in German Sign Language. In: Antrim, N.M., G.Goodall, M.Schulte-Nafeh & V. Samiian (eds.), *Proceedings of the Western Conference on Linguistics, Vol. 11(WECOL99)*. Fresno, CA: CSU, 428-44.

Pfau, Roland & Josep Quer (2007). On the syntax of negation and modals in Catalan Sign Language and German Sign Language (LSC). In: Perniss, Pamela, Roland Pfau, and Markus Steinbach (eds.). *Visible variation: Cross-linguistic studies on sign language structure*. Berlin: Mouton de Gruyter, 129-161.

Pfau, Roland & Heleen Bos (2008), Enkelvoudige zinnen. In: Baker, A., B. van den Bogaerde, R. Pfau & T. Schermer (eds.), *Gebarentaalwetenschap - Een inleiding*. Deventer: Van Tricht, 120-144.

Šarac Kuhn, Ninoslava & Ronnie B. Wilbur (2006). Interrogative structures in Croatian Sign Language. Polar and content questions. *Sign Language & Linguistics* 9:1/2, 151–167.

Šarac, N., K. Schalber, T. Alibašić & R. B. Wilbur (2007). Crosslinguistic comparison of sign language interrogatives. In P. Perniss, R. Pfau & M. Steinbach (eds.), *Visible variation: Comparative studies on sign language structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Schalber, Katharina (2006). What is the chin doing? An analysis of interrogatives in Austrian sign language. *Sign Language & Linguistics* 9:1/2, 133–150.

Schermer, T., Fortgens, C., Harder, R. & de Nobel, E. (1991). *De Nederlandse gebarentaal*, Amsterdam: Nederlandse Stichting voor het Dove en Slechthorende Kind / Twello: Van Tricht Uitgeverij.

Schermer, Trude & Roland Pfau (2008), Taalverandering en taalcontact. In: Baker, A., B. van den Bogaerde, R. Pfau & T. Schermer (eds.), *Gebarentaalwetenschap - Een inleiding*. Deventer: Van Tricht, 275-292.

Sutton-Spence, Rachel & Bencie Woll (1999). *The Linguistics of British Sign Language: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Szabó, M. Helga (2007). *A magyar jelnyelv szublexikális szintjének leírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Van Herreweghe, M. (2001), *Negatie in de Vlaamse Gebarentaal*. In: Beyers, R. (ed.), *Handelingen 54*. Brussels: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 83-108.

Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. (2006). *Interrogatives and Negatives in Flemish Sign Language*, in: Zeshan, U. *Interrogative and Negative Constructions in Sign Languages*, Sign Language Typology Series. No1. Nijmegen, Ishara Press, p. 226 – 256.

Vermeerbergen, Myriam & Van Herreweghe, Mieke. 2011a. *Interrogatie in Vlaamse Gebarentaal*. Onderzoeksrapport, online gepubliceerd door het Vlaamse GebarentaalCentrum: www.vgtc.be

Vermeerbergen, Myriam & Van Herreweghe, Mieke. 2011b. *Negatie in Vlaamse Gebarentaal*. Onderzoeksrapport, online gepubliceerd door het Vlaamse GebarentaalCentrum: www.vgtc.be

Vogt-Svendsen, Marit (1990). *Interrogative strukturer i Norsk tegnsprak*. [Interrogative structures in Norwegian Sign Language.] Doctoral dissertation, Universitetet i Trondheim.
— (2000). *Negation in Norwegian Sign Language and in contrast to some features in German Sign Language*. Poster presented at the Theoretical Issues in Sign Language Research (TISLR7) conference in Amsterdam, July 2000.

Zeshan, Ulrike (2004a). *Interrogative constructions in sign languages: Crosslinguistic perspectives*. *Language* 80(1): 7– 39.

Zeshan, Ulrike (2004b). *Hand, Head and Face – Negative Constructions in Sign Languages*. *Linguistic Typology*, 8 (1). 1-58.

Zeshan, Ulrike (2006). *Interrogative and Negative Constructions in Sign Languages*, Sign Language Typology Series. No1. Nijmegen, Ishara Press.